

Олег Бубенок

СХІДНІ ДЖЕРЕЛА ПРО КРАЇНУ АСІВ НА ВОЛЗІ

Серед сучасних дослідників набула поширення думка, що на початку XIII ст., під час походів монголів на Східну Європу та Північний Кавказ, окремі групи іраномовних аланів-асів перебували як на Центральному та Північно-Західному Кавказі, так і у південноруських степах та південній частині Криму. Однак аналіз східних джерел XIII–XIV ст., насамперед перських, де йдеться про походи монголів на чолі з онуком Чингісхана – Бату, свідчить про те, що у цей період окремі групи аського етносу могли жити на Волзі по сусідству з Волзькою Булгарією. Сама послідовність викладу матеріалу у персомовних наративних документах монгольських часів дозволяє нетрадиційно підійти до висвітлення драматичних подій, які відбувалися у 1236–1237 рр.

Вже 1235 р. став вирішальним для долі народів Північного Кавказу і Східної Європи. Саме тоді, як свідчить Абдаллаг ібн Фаздаллаг, у столиці імперії монголів Каракорумі було прийнято рішення про новий похід на Русь і Кавказ, “щоб звернути переможний меч на голову вождів руських і аських за те, що вони поставили ногу змагання на межу опору”. За повідомленням того ж автора, “на цю справу були призначені з царевичів: Менгу-каан, Гуюк, Кадакан, Кулькан, Бурі, Байдар та Хорду з Тангуттом, які обидва відрізнялися стійкістю на полі битви, і Субатай-бахадур” [Гизенгаузен 1941, 85]. Цікава у зв’язку з цим згадка імені Субатая, який був одним із тих, хто ще в 1222 р. очолив монголів у першому поході на Північний Кавказ. Як свідчать писемні джерела, на чолі монголів у 1235 р. був поставлений Бату (Батий), онук Чингісхана [Козин 1941, 194; Вернадский 1997, 57; Греков, Якубовский 1950, 208–209].

Навала почалася в 1236 р. з розгрому Волзької Булгарії. У Лаврентіївському літопису про це сказано: “Тое же осени придоша от восточные страны в Болгарскую землю безбожнии татары и взяша славный Великий город болгарский и избиша оружием от старца и до уного и до сущего младенца и взяша товара множество, а город их пожегоша огнем и всю землю их плениша” [Лаврентьевская... 1846, 437]. Більш докладна інформація про ці події міститься у східних авторів.

Так, сучасник подій перський історик Джувейні (1226–1283 рр.) у своїй “Історії завоювання світу” про похід на Волзьку Булгарію повідомляє: “Коли каан [Угетай] у другий раз улаштував великий курултай і призначив раду щодо приборкання інших непокірливих, то було прийнято рішення заволодіти країнами Булгара, асів та Русі, що знаходилися поруч із табором Бату, не були ще остаточно підкорені і пишалися своєю численністю. Тому на допомогу і підкріплення Бату він [Угетай] призначив [таких] царевичів: [синів Тулуя] Менгу-хана та брата його Бучека, із своїх синів – Гуюк-хана та Кадагана й інших царевичів: Кулькина, Бурі, Байдара, братів Бату – Хорду та Тангута – і декількох інших царевичів, а зі знатних емірів [там] був Субатай-бахадур.

Царевичі для налаштування своїх військ і ратей відправлялися кожний у свій табір і місцеперебування, а навесні виступили зі своїх місцеперебувань та поспішили випередити один одного. У межах Булгара царевичі з'єдналися; від безлічі військ земля стогнала і гуділа, а від численності й гомону військ замирали дикі звірі та хижі тварини. Спочатку вони [царевичі] силою та штурмом узяли місто Булгар, яке було відомим у світі неприступністю місцевості і великою численністю населення. Для приклада подібним їм, жителів його [частково] убили, а [частково] полонили. Відтіля вони [царевичі] відправилися до земель Русі..." [Тизенгаузен 1941, 22–23].

Досить цікаво, що в даному фрагменті Джувейні помістив країну асів по сусідству з Руссю і Волзькою Булгарією. Така ж локалізація земель асів присутня і в іншому фрагменті його твору – "Історії завоювання світу": "Коли каан [Угетай] відправив Менгу-каана, Бату та інших царевичів для оволодіння межами й областями Булгара, асів, Русі та племен кипчацьких, аланських та інших..." [Тизенгаузен 1941, 24]. Впадає в очі те, що аси й алани подані тут як два різноманітних народи, локалізовані один щодо іншого не по сусідству. Очевидно, у даному випадку в аланах варто бачити жителів Північного Кавказу, а в асах – Східної Європи. Необхідно відзначити, що Джувейні ще в одному місці свого твору поміщає аланів і асів поруч: "Коли каан [Угетай] зійшов на престол [монгольського] царства, він [Бату] підпорядкував і підкорив повністю всі ті краї, що були по сусідству його: іншу частину [землі] кипчаків, аланів, асів, русів та інші країни, такі як: Булгар, М.к.с та інші" [Тизенгаузен 1941, 21]. У даному випадку локалізація асів щодо аланів інша і дозволяє в них також бачити мешканців як південноруських степів, так і Північно-Західного Кавказу. Саме там, на Кавказі, знаходилася країна Асія, відома з Кембріджського документа та твору Костянтина Багрянородного "Церемонії візантійського двору" [Коковцов 1932, 117; Голб, Пріцак 1997, 136–137, 140–141; Constantinus 1829, 680].

Більш докладна розповідь про події 1236–1237 рр. міститься у "Збірнику літописів" Рашид ад-Діна. Проте аналіз текстів творів Рашид ад-Діна і Джувейні свідчить, що вони використовували практично одні й ті ж самі джерела інформації. На початку своєї розповіді Рашид ад-Дін перераховує тих царевичів, яким було доручено завоювання Кипчацького степу: "Із дітей Тулуй-хана – старший син, Менгу-хан, та брат його Бучек; із роду Угедей-каана – старший син, Гуюк-хан, та брат його Кадан; із дітей Чагатая – Бурі і Байдар та брат каана, Кулкан; сини Дужчі: Бату, Орда, Шайбан та Тангут; із шановних емірів: Субедай-бахадур та декілька інших емірів" [Тизенгаузен 1941, 34; Рашид-ад-дин 1960, 37; Рашид ад-Дин 1980, 123–124; Рашид ад-Дин, 474]. За даними Рашид ад-Діна, похід почався у місяці джумад 633 р. г. (11 лютого – 11 березня 1236 р.). Всі війська з'єдналися в районі Булгара. А далі Рашид ад-Дін розповідає про війну з булгарами і башгирами, що були сусідами франків [західноєвропейців. – О. Б.], що дозволяє бачити в них не булгар і башкир лівобережжя Середньої Волги, а поляків і угорців Центральної Євро-

пи [Тизенгаузен 1941, 34–35; Рашид ад-Дин 1960, 37; Рашид ад-Дин 1980, 124–126; Рашид ад-Дин, 474–475]. Точно така ж розповідь про війну Бату з келарами та башгирдами міститься в “Історії завоювання світу” Джувейні, що склав свою хроніку раніш від Рашид ад-Діна. У Джувейні сказано: “Коли Русь, кипчаки й алани також були знищені, то Бату вирішив винищити келарів і башгирдів, численний народ християнського сповідання, що, кажуть, живе поруч із франками” [Тизенгаузен 1941, 23]. Таким чином, Рашид ад-Дін помилково помістив відомості про болгарів та башгирдів раніш завоювання Русі. У даному випадку мова не йде про завоювання Волзької Булгарії.

Хибність такої вставки підтверджує й інша фраза Рашид ад-Діна:

در آن زمستان شهزادگان و امرا برودخانها حایان جمع شدند و امیر سویادای را
با لشکری بولایت آس و حدود بلغار فرستادند و تا شهر کویک و دیگر ولایت آن
برفتند

(“Після цього, у ту зиму, царевичі й еміри зібралися в [долинах. – *О.Б.*] рік Хабан [Джабан, Чапан, Чаман, Хаман. – *О.Б.*] і відправили еміра Субедая з військом у країну *асів* та межі Булгара. Вони дійшли до міста Великого і до інших областей його.”) [Тизенгаузен 1941, 34–35; Рашид ад-Дин 1960, 37–38; Рашид ад-Дин 1980, 128; Рашид ад-Дин, 475]. Далі Рашид ад-Дін повідомляє, що зі знаком покірності до монголів прийшли місцеві вожді Баян і Джику, а потім знову повстали. На придушення повстання був посланий Субедай-бахадур. Подальший фрагмент відрізняється непевністю локалізації подій, що описуються, і відповідно до цього виникають зовсім діаметрально протилежні версії й тлумачення. Так, Рашид ад-Дін повідомляє:

و بعد از آن شهزادگان کینکاج کرده هر یک با لشکر خود بجیرگه روان شدند
و ولایاتی که بر ممراتناد مضاف کرده بستند و متکوکو قالان از دست چپ
برکنار دریا بجیرگه میرفت

(“Потім царевичі, зібравши раду, пішли кожний зі своїм військом облогою, влаштуваючи битви і займаючи на своєму шляху області. Менгу-каан із лівого флангу йшов берегом великої річки”) [Рашид ад-Дин 1980, 129; Рашид ад-Дин, 475]. Останнє речення у перекладачів Рашид ад-Діна В. Г. Тизенгаузена, Ю. П. Верховського та Б. І. Панкратова мало вигляд: “Менгу-каан із лівого крила йшов облогою вздовж берега моря [Каспійського]” [Тизенгаузен 1941, 38; Рашид ад-Дин 1960, 38]. Приводом для такого ототожнення стало використання терміна *дарйа* (دریا), що у сучасній перській мові служить для позначення моря. Проте не варто забувати, що в класичному фарсі слово *дарйа* використовувалося для позначення великої річки [Steingass 1998, 516]. У зв’язку з цим достатньо пригадати назви річок у Середній Азії: *Амудар’я*, *Сирдар’я* тощо. Таким чином, у даному випадку можна припустити, що основні монгольські сили пішли на захід, а так як Менгу-каан складав лівий фланг війська, то природно припустити, що він рухався в південно-західному

напрямку вздовж берега Волги, а не Каспійського моря. Монголи не змогли б за достатньо короткий проміжок часу досягти Північного Каспію.

Особливий інтерес становить інформація Рашид ад-Діна про результат рейду Менгу-каана вздовж Волги:

بچمان کی از متهتکان اسرا آنجا بود از جماعت قیجاقان از قوم
اولبرلیک و قاجیراوکوله از قوم آس هر دو را بگرفت

(“Бачмана, одного з найбезсовісніших емірів місцевих, із народу кипчаків, із племені ольбурлік, і Качир-укуле, із племені асів, обох забрали [у полон. – О.Б.]”) [Тизенгаузен 1941, 35; Рашид-ад-дин 1960, 38; Рашид ад-Дин 1980, 129; Рашид ад-Дин, 475]. У зв’язку з тим, що в даному фрагменті згадується половецьке плем’я (народність) *ольбурлік*, серед дослідників виникли різноманітні версії щодо локалізації згаданих асів.

На думку С. О. Плетнєвої, назву згаданого племені “варто читати як *ель-бурі*, тобто об’єднання Бурчевичей, відомих у східних джерелах під найменуванням *бурджогли*”. У даному випадку мова може йти про придніпровських половців [Плетнєва 1990, 178]. Що ж стосується згаданих асів, то дослідник цілком справедливо вважає, що тут йдеться про східноєвропейський народ, а не про кавказький. Продовжуючи далі своє припущення С. О. Плетнєва відзначила: «Певне, ці аси – ті самі яси, про яких писав руський літописець під 1116 р., розміщуючи їх на берегах Сіверського Дінця. Мабуть, вони так і залишилися там – на “нейтральних” русько-половецьких територіях, ніколи, природно, не приймаючи ніякої участі у ворожих діях проти руських князівств, і тому жодного разу від початку XII ст. так і не згадані літописом. Проте етнічно й територіально це була цілком реальна спільність, яку треба було брати силою, про що добре були інформовані завойовники. Якщо ця гіпотеза вірна, то тоді природний і зв’язок бурчевича Бачмана з аським (яським) князем, що жив не більш ніж у 200 км від кочовищ придніпровського “еміра”» [Плетнєва 1990, 178]. Щодо того, як два еміри з міжріччя Дінця і Дніпра потрапили до берегів Волги, С. О. Плетнєва дала своє пояснення: “Очевидно, тут варто пам’ятати слова Джувейні про те, як пересувався Бачман по степах. Якби він діяв у межах нижньоволзького регіону, його змогли б оточити дуже швидко” [Плетнєва 1990, 178–179].

Існують з цього приводу й інші думки. Так, Дж. Феннел вважає, що монголи під керівництвом Мунке (Менгу-каана) перед початком вторгнення на Русь у 1237 г. захопили й знищили на території Середньої Волги міста Біляр, Булгар, Кернек, Жукотин та Сувар, а потім підкорили місцеві племена черемисів, башкир, мордви, буртасів та саксинців на Нижній Волзі. І лише після цього “на Захід та Південний Захід від Саксина війська Мунке знешкодили осетин [асів. – О. Б.] на Північно-Кавказькій рівнині і тих половців, що кочували в Дешт-і-Кипчак” [Феннел 1989, 116–117].

Інших поглядів щодо цих подій дотримується П. П. Толочко, який вважає, що до осені 1237 р., тобто напередодні походу на Північно-Східну

Русь, монголи завдали поразки Волзькій Булгарії і пройшли по землях місцевих китчаків та аланів і завоювали землі буртасів, мокши, мордві [Толочко 1987, 168]. На думку відомого історика, цей рейд дозволив монголам відтіснити “половецькі кочовища на захід, за Дон” [Толочко 1987, 168]. Таким чином, алани-аси Качир-укуле і половці Бачмана повинні були знаходитися неподалік від Волзької Булгарії у міжріччі Дона і Волги.

Подібної думки дотримувався також О. Ю. Якубовський. Він вважав, що в повідомленні Рашид ад-Діна та інших авторів про ватажка половців Бачмана і аського еміра Качир-укуле міститься інформація про мешканців Поволжя. Говорячи про опір, що чинили на Волзі булгари, половці й аси, дослідник, зокрема, відзначив: “Це було в повному розумінні слова повстання в тилу татарського війська під час походу Бату на Захід”. Повстання, на думку О. Ю. Якубовського, було спільним і на чолі його “стали болгарські вожді Баян і Джіку, половецький ватажок Бачман із племені Алірлік (ал-Бурлі) та аський (аланський) ватажок Качир-укуле”. Таким чином, О. Ю. Якубовський схильний локалізувати володіння аського еміра Качир-укуле по сусідству з волзькими булгарами, тобто на Середній Волзі [Греков, Якубовский 1950, 58–59].

З локалізацією на Волзі асів, згаданих Рашид ад-Діном, згодний і М. К. Джіоев, який, зокрема, відзначив: «З північнокавказькими аланами не пов’язується нами “країна асів”, куди ходив Субудай-бахадур на початку 1237 р. Мова йде про аланів, що жили в той час на Волзі. З цих приволзьких аланів був і Качир-укуле, який з’єднавшись із половецьким еміром Бачманом, довго опирався монголам». На думку дослідника, “розгром Бачмана і Качир-укуле відбувся не пізніше літа 1237 р.” [Джіоев 1982, 13].

Таким чином, щодо локалізації асів, з якими монголам довелося воювати в 1236–1237 рр., існує три версії. Одна з них, запропонована С. О. Плетневою, дозволяє бачити в них і в половцях із племені ольбурік вихідців із степів Дніпровсько-Донецького міжріччя [Плетнева 1990, 178–179]. У зв’язку з цим дуже привабливо бачити в половецькому племені *ольбурік* представників клана *Ölberli*, із якого, на думку О. Прицака, походила правляча династія придонських половців – *Шаруканіди* [Pritsak 1982, 368–369]. Проте слід зазначити, що в окремих варіантах твору Рашид ад-Діна “Джамі’ ат-Таваріх” наводиться й інший варіант етноніма – *олірлік* (اولیرلیک) [Рашид ад-Дин, 475–476]. У даному випадку дуже проблематично бачити в етнонімі *олірлік* варіант назви клана *Ölberli*. З іншого боку, малоімовірно, щоб у районі Волги в 1237 р. з’явилися придонські половці й алани, яких переслідували монголи. У степах Дніпровсько-Донецького міжріччя, судячи з даних історичних хронік, монголи повинні були з’явитись дещо пізніше – лише тільки після походу на Північно-Східну Русь.

Малоімовірно також, щоб у 1237 р. монголи з’явилися в районі степів Північного Кавказу, як гадає Дж. Феннел [Феннел 1989, 116–117]. За свідченням документів, підкорення Північного Кавказу монголами могло початися у наступному році, лише після завоювання степів між Волгою і Доном.

Що ж стосується версії про перебування асів і половців, очолюваних емірами Качир-укуле і Бачманом, у районі Волги, то щодо даної локалізації важко знайти обґрунтовані заперечення. Докладний опис послідовності подій і ландшафту місцевості, поданий у творі Рашид ад-Діна, може свідчити на користь цього.

Рашид ад-Дін повідомляє:

این بچمان با قومی دیگر از دزدان از شمشیر جسته بود و از گریختگان دیگر جمعی بود متصل شدند و بر هر طرفی میزد و چیزی میزد و روز بروز قتنه او زیادت می شد

(“...цей Бачман із групою інших злодіїв врятувався від меча; до нього приєдналася юрба інших утікачів. Він кидався з одного боку в інший і що-небудь забирав; бешкетування його збільшувалося з кожним днем”) [Тизенгаузен 1941, 35; Рашид-ад-дин 1960, 38; Рашид ад-Дин 1980, 129–130; Рашид ад-Дин, 475]. З даного повідомлення дуже важко зробити висновки щодо того, чи були половці, очолювані Бачманом, прийдшим населенням. Наведений далі опис місцевості дозволяє припускати, що описані події могли відбуватися не тільки в степу, але й у лісостепу та лісах Поволжя:

ومستقری نداشت بدان سبب لشکر مغول او را بدست نمی توانستند آورد و در میان بیشها [بیشه ها ی] کنار اتیل پنهان می بود

(“Постійного місцеперебування він [Бачман. – О. Б.] не мав, і тому військо монгольське не могло схопити його; він ховався вдень у лісах (гаях) на березі Ітіля”) [Тизенгаузен 1941, 35; Рашид-ад-дин 1960, 38; Рашид ад-Дин 1980, 129; Рашид ад-Дин, 475–476]. Поданий у даному фрагменті термін *bīshe* (بیشه) може означати як “ліс”, так і “гай”, “невеличку зарость” [Steingass 1998, 221]. Таким чином, дуже важко з’ясувати ландшафт місцевості, де відбувалися описані події.

Наявність лісу або гаю відзначена і в подальшій частині розповіді: “Менгу-каан наказав виготовити 200 суден і на кожне з них посадити по 100 чоловік монголів у повному озброєнні. Він же [сам] із братом своїм Бучеком ішов облогою по обох берегах річки. В одному із ітільських лісів вони знайшли свіжий гній та інше, [що залишилося] від табору, який спішно відійшов геть, а серед цього застали хвору стару жінку. Від неї дізналися, що Бачман переїхав на один з островів і що усе, що потрапило за цей час до нього в руки в результаті [його] злодіянь та бешкетувань, знаходиться на тому острові. За відсутністю судна не можна було преправитися через Ітіль. Раптом піднявся сильний вітер, вода завирувала і пішла в інший бік від того місця, де була переправа на острів. Завдяки щастю Менгу-каана, оголилося дно, і він наказав пустити в хід війська і захопити [Бачмана]” [Тизенгаузен 1941, 35–36; Рашид-ад-дин, 1960, 38; Рашид ад-Дин 1980, 131–132; Рашид ад-Дин, 476].

Цілком міфічна у подробицях розповідь, на думку С. О. Плетнєвої, могла мати реальні корені. Незважаючи на те, що такий же сюжет міститься в Біблії, де мова йде про море, що розступилося перед євреями, які втікали з

Єгипту, дослідниця схильна вважати, що такий “острів, котрий знаходився в дельті Волги, ставав їм тільки під час припливів, у відливи вода відходила” [Плетнева 1990, 177]. Наскільки реальне таке припущення, дуже важко сказати. Викликає недовіру також версія, що описані події могли відбуватися в дельті Волги. Це фактично б означало значне відхилення війська Менгу-каана від початкового південно-західного напрямку.

Про те, що разом із половцями Бачмана рятувалися на Волзі аси, очолювані Качир-укуле, свідчить подальший фрагмент твору Рашид ад-Діна:

و اتباع او را بعضی بتیغ و بعضی بآب هلاک گردانیدند و اموال بسیار
از آنجا بیرون آوردند و بچمان التماس کرد تا منکوقآن بدست مبارکه
خود کار او بکفایت رساند اشارت کرد تا برادرش بوجک بچمان را بدو
نیم زد و قاجیراوکوله را از امرآ آس هم بکشتند

(“Його [Бачмана. – О.Б.] спільників винищили – кого мечем, кого [втопили. – О.Б.] у річці – і вивезли звідти багато майна. Бачман благав, щоб Менгу-каан [сам. – О.Б.] своєю благословенною рукою довів його справу до кінця; він [Менгу-каан. – О.Б.] дав указівку, щоб його брат Бучек розрубав Бачмана навпіл. Качир-укуле, [одного. – О.Б.] з емірів асів, також убили”) [Тизенгаузен 1941, 35–36; Рашид-ад-дин 1960, 38; Рашид ад-Дин 1980, 131–132; Рашид ад-Дин, 476].

Цілком можливо, що про ці події говорив Бату, коли поставив питання про обрання Менгу-каана Великим ханом монголів. Існує кілька версій цієї розповіді, що містяться в різноманітних варіантах “Збірника літописів” Рашид ад-Діна. Згідно з однією з них: “Каан [Угетай] його [Менгу-каана] із братом його [Угетая] Кульканом, із Гуюком, зі мною, Бату, і з уругом Джучі разом відправив у землю Кипчацьку та володіння, що знаходяться в тих краях, для завоювання їх, і він [Менгу-каан], підкоривши та вгамувавши племена ольбурік (?) та кипчаків і племена Уркасакана [Вазукінакан, Вазуфікан] і черкесів, захопив ватажка кипчацького Бачмана, ватажка черкеського Тукбаша (?), ватажка аського Іджіса. Місто Маркерман узяв [також] Менгу-каан, здійснив покарання та пограбування і підпорядкував” [Тизенгаузен 1941, 36]. Як бачимо, в більш пізній інтерпретації ім’я ватажка асів *Качир-укуле* чомусь було замінено антропонімом *Іджіс*.

В іншому варіанті “Джамі ат-Таваріх” Рашид ад-Діна в цьому ж місці твору ім’я аського ватажка зовсім не згадується: “Каан послав якось його, його брата Кулкана та Гуюк-хана зі мною, Бату, і з Ордою та Джучі у краї Кипчака й у держави, які знаходяться в тих межах, щоб ми їх скорили. [Менгу-каан] привів у покірність і підданство племена ольбурлік (олірлік), кипчаків, Уркасакана (Вазукінакана) та черкесів; ватажка кипчаків Бачмана, ватажка племен асів та місто Маркерман (Керман) Менгу-каан захопив і, провівши страти та пограбування, примусив до покірності” [Рашид-ад-дин 1960, 129]. Таким чином, ми бачимо, що існує кілька варіантів “Історії монголів” Рашид

ад-Діна і висвітлення подій в них у деталях відмінне. У цьому можна переконатися, аналізуючи варіанти опису подальшого ходу подій.

У поширеному варіанті твору Рашид ад-Діна сказано:

و آن تابستان آنجا مقام کرد بعد از آن در تاقیقوییل کی سال مرغ باشد
 موافق شهر سنة اربع و ثلاثین و ستمانه پسران جوجی باتو و آورده و برکه
 و پسر اوکتای قآن قدان و پسر زاده جفتای بوری و پسر منکوکو قآن کولکان
 بجنگ بوقشی و برطاس و ارجان بر نشستند و باندک مدت بگرفتند و پائیز سال
 مذکور تمامت شهزادگان کی آنجا بودند بجمعیت قوریلتای ساختند و باتفاق بجنگ
 او روس بر نشستند باتو و آورده و کیوک خان و منکوکو قآن و کولکان و قدان
 و بوری باتفاق شهر اریان را محاصره کردند و سه روز بستند و بعد از آن
 شهر ایکه را نیز بستند و کولکان را آنجا زخم رسید

(“Він [Менгу-каан] провів там літо, а після того, у такіку-іл, у рік курки, що відповідає 634 р. г. [4 вересня 1236 – 23 серпня 1237 р. н.е.], сини Джучі – Бату, Орда та Берке, син Угедей-каана – Кадан, онук Чагатая – Бурі та син Менгу-каана – Кулкан зайнялися війною з мокшею [букші, юкші], бургасами та арджанами і за короткий час заволоділи ними. Восени згаданого року всі царевичі, що там знаходилися, спільно улаштували курултай і, за загальною угодою, пішли війною на руських. Бату, Орда, Гуюк-хан, Менгу-каан, Кулкан, Кадан та Бурі разом взяли в облогу місто Арпан [Рязань. – *О. Б.*] і за три дні захопили [його]. Після цього вони оволоділи також містом Іке [Коломною. – *О. Б.*]. Кулкану була нанесена рана і він помер”) [Тизенгаузен 1941, 36; Рашид-ад-дин 1960, 38; Рашид ад-Дин 1980, 133–134].

У поширеному в Ірані списку “Історії монголів” Рашид ад-Діна події подані в більш стислому вигляді:

و آن تابستان آنجا مقام کرد بعد از آن در تاقیقوییل که سال مرغ باشد -
 واقع در شهر سنة اربع و ثلاثین و ستمانه، پسران جوجی خان باتو و آورده و
 برکه پسران قآن، کیوک خان و منکوکو قآن و کولکان و قدان و بوری باتفاق،
 شهر ریازان را محاصره کردند و سه روز بستند و بعد از آن شهر ایکه را
 نیز بستند و کولکان را آنجا زخم زدند

(“Він [Менгу-каан. – *О. Б.*] те літо там провів. Після того настав такіку-іл, тобто рік курки, що відповідає місяцям 634 р. г. Сини Джучі-хана [вар. Джуджі. – *О. Б.*] – Бату, Орде, Берке, сини каана [Угетая. – *О. Б.*] – Кадан, Гуюк-хан, Мунке-каан, Кулкан, Кадан, Бурі спільно місто Рязань осадили і за три дні оволоділи [ним. – *О. Б.*]. Після цього було ліквідоване також місто Іке. Кулкан там був поранений і помер”) [Рашид ад-Дин, 486]. У даному випадку ми бачимо, що відсутні відомості про похід монголів на мокшу, бургасів та арджан, що повинно було передувати вторгненню на Північно-Східну Русь восени 1237 р.

Ще більш стисла інформація про ці події міститься в “Історії завоювання світу” Джувейні. Розповідь Джувейні в більшості деталей збігається з версіями Рашид ад-Діна: «Коли каан [Угетай] відправив Менгу-каана, Бату та

інших царевичів для оволодіння межами й областями Булгара, *асів*, Русі і племен кипчацьких, *аланських* та інших, [коли] усі ці землі були очищені від заколотників і усе, що збереглося від меча, схилило голову перед написанням [вищого] повеління, то між кипчацькими негідниками виявився один, по імені Бачман, який з декількома кипчацькими молодцями встиг врятуватись; до нього приєдналася група втікачів. Через те що в нього не було [постійного] місцеперебування і притулку, де б він міг зупинитися, то він щодня [з'являвся] на новому місці, [був] як говориться у вірші: "Вдень на однім місці, вночі на іншій", і через свою собачу вдачу кидався, як вовк, у якусь сторону і забирив що-небудь із собою. Помалу зло від нього посилювалося, смута і безладдя збільшувались. Де б війська [монгольські] не шукали слідів [його], ніде не знаходили його, тому що він відходив до іншого місця і залишався неушкодженим» [Тизенгаузен 1941, 24].

Опис переслідування Бачмана монголами, поданий у Джувейні, у багатьох рисах ідентичний розповіді Рашид ад-Діна: "Тому що притулком і сховищем йому у більшості випадків стали береги Ітіля, він крився і переховувався в лісах їх, як шакал, виходив, забирив що-небудь і знову ховався, то повелитель Менгу-каан велів виготовити 200 суден і на кожне судно посадив сотню достатньо озброєних монголів. Він і брат його Бучек обидва пішли облогою по обох берегах річки. Прибувши в один із лісів Ітіля, вони знайшли сліди покинутого вранці стану: зламані вози і шматки свіжого кінського гною та лайна, а посеред усього цього добра – хвору стару жінку. Запитали, що це значить, чий це був стан, куди він пішов і де шукати [його]. Коли дізналися напевно, що Бачман тільки що відійшов і сховався на острові, котрий знаходиться посеред річки, і що забрані та награвовані під час безладу худоба та майно знаходяться на тому острові, то внаслідок того, що не було судна, а річка вирувала подібно морю, нікому не можна було переплисти [туди], не говорячи вже про те, щоб погнати туди коня. Раптом піднявся вітер, воду від місця переправи на острів відкинув в іншу сторону і оголилася земля. Менгу-каан наказав війську негайно поскакати [на острів]. Раніш ніж він [Бачман] схаменувався, його схопили і знищили його військо. Деяких кинули у воду, деяких убили, погнали в полон дружин та дітей, забрали із собою велику кількість добра та майна і [потім] вирішили повернутися. Вода знову завирувала і, коли військо перейшло там, усе знову прийшло в попередній порядок. Нікому з воїнів від річки лиха не сталося" [Тизенгаузен 1941, 24].

Особливо вражає наведена Джувейні сцена розправи монголів над повстанцями, що лише в одній деталі відрізняється від версії Рашид ад-Діна: "Коли Бачмана привели до Менгу-каана, то він почав просити, щоб той удостоїв убити його власноручно. Той наказав братові своєму Бучеку розрубати його [Бачмана] на дві частини" [Тизенгаузен 1941, 24].

Таким чином, можна висловити припущення, що або Рашид ад-Дін запозичив сюжет про половецького ватажка Бачмана у Джувейні, або і Джувейні, і Рашид ад-Дін використовували одне джерело інформації. Проте у

творі Джувейні в розповіді про половецького еміра Бачмана відсутні відомості про те, що разом із ним монголам у районі Волги чинив опір і ватажок асів – Качир-укуле. С. О. Плетньова щодо цього висловила таке припущення: “Що стосується Рашид-ад-Діна, то цей історик із властивою йому сумлінністю акуратно включив у розповідь про Бачмана відомості, що не потрапили до твору Джувейні. Очевидно, він дізнався про них з інших джерел або, можливо, усних розповідей, що збереглися в степах” [Плетнева 1990, 177–178].

У даній ситуації можна висловити припущення, що наведена у творі Джувейні розповідь про половецького еміра Бачмана являє собою початкову версію. Рашид ад-Дін, який жив трохи пізніше, міг додати до цього ще відомості про ватажка асів Качир-укуле. При цьому спочатку могла з’явитися версія, де не містяться відомості про похід монголів проти мокші, буртасів та арджан у 1237 р. (634 р. г.). На цю думку наводить також правильна транслітерація назви міста Рязань – *Riazan* (ريزان), замість *Argan* (اربان) у розширеній редакції. Тому є підстави вважати, що більш повний варіант хроніки Рашид ад-Діна “Джамі ат-Таваріх”, можливо, є більш пізнім.

Згадка про половців і асів на Волзі після захоплення монголами Волзької Булгарії, опис ландшафту місцевості, де завжди наявний ліс, змушують погодитися з думкою тих істориків, які вважають, що описані події відбувалися в районі Середньої Волги [Греков, Якубовский 1950, 58–59; Джигоев 1982, 13; Толочко 1987, 168]. У зв’язку з цим необхідно нагадати припущення деяких дослідників, які вважають, що буртаси – мешканці правобережжя Середньої за часів середньовіччя – мали пряме відношення до аланів [Lewicki 1961, 1–14; Pritsak 1978, 264; Добродомов 1980, 40; Афанасьев 1984, 28–41; Бушаков 1995–1996, 94–103]. Археологічні дослідження, проведені на правобережжі Середньої Волги М. Р. Полеських, В. І. Віхляєвим та О. Є. Аліховою, свідчать про переселення аланського населення з лісостепового Подоння до Середньої Волги. Особливо цей процес посилювався в X ст., що було пов’язано із занепадом Хозарського каганату [Полеських 1968, 198–207; Вихляев 1974, 57–69; 1988, 20–21; Алихова 1959, 13–54; 1969, 3–13].

В такій ситуації виникає природне запитання: чи не випадково у Рашид ад-Діна в початковому варіанті його “Збірника літописів” фігурують як жителі Поволжя лише аси, хоча відомо, що буртаси в XIII ст. також проживали там? Чи не є відомості про буртасів в іншому варіанті твору Рашид ад-Діна наслідком пізньої, не до кінця обміркованої, вставки? Отже, виникає припущення, що поволзькі аси, очолювані еміром Качир-укуле, і буртаси правобережжя Середньої Волги – це один і той самий народ.

Саме гіпотеза, що буртаси Середнього Поволжя у період середніх віків були відомі в письмових джерелах під назвою асів, аж ніяк не є оригінальною. Одним із перших дане припущення висловив О. Пріцак. На його думку, у згаданій Кембріджським анонімним документом X ст. країні *Asya* (*SY*) варто бачити “одну з держав, створених стародавніми аорсами в Поволжі”. “Вони позначаються, – вважає вчений, – в ісламських джерелах як буртаси. Костян-

тин Багрянородний називає їх *Mordia*. Вони були північними сусідами хозар. За Костянтином, десять днів шляху відділяють Мордію від держави печенігів” [Голб, Прицак, 1997, 160].

Підставою для ототожнення поволзьких буртасів і асів стала запропонована самим О. Прицаком етимологія етноніма *буртас*. Відомий сходознавець бачить у даному етнічному терміні початкову форму *furt-as*, що на східноіранських мовах, у тому числі і на осетинській, повинна означати “річкові аси” [Pritsak 1978, 264]. Що ж стосується зв’язку середньовічних асів із стародавніми аорсами, то О. Прицак підтримує тих дослідників, які вважають, що етнічне найменування *as* через проміжну форму *ars* було пов’язане із сарматським етнонімом *аорси* [Минорский 1963, 193–194; Pulleyblank 1963, 220]. Підставою ж для ототожнення місцезнаходження іраномовних племен із країною *Mordia*, очевидно, стала поширена думка, що в етнічних термінах *морд-ва*, *марі* й *удмурт* утримується давньоіранський термін *mard* – “людина, чоловік”, який у стародавні часи предки фінно-угорських народів могли запозичити у давніх іранців [Лыткин 1975, 84–97; Клима 1989, 47; Бушаков 1995–1996, 98].

Щодо запропонованої О. Прицаком локалізації країни *Asya* (“SY”) Кембріджського документа на Середній Волзі знайдуться заперечення. Так, певна група дослідників підтримує думку М. І. Артамонова, що в асіях варто бачити носіїв салтівської культури, пам’ятки якої набули поширення в хозарські часи у лісостеповому Подонні. М. І. Артамонов також висловив “й інше припущення щодо асів Кембріджського аноніма, а саме ототожнення їх не з донецькими ясами, а з північнокавказькими асами-осами” [Артамонов 1962, 358]. Необхідно зазначити, що в даний час багато дослідників дотримуються північнокавказької локалізації країни Асії Кембріджського документа [Гаглойти 1966, 176–177; 1967, 82–83; Кузнецов 1962, 125; Плетнева, 1963]. Що ж стосується ототожнення середньовічних асів із стародавніми аорсами, то щодо походження етноніма *as* існують й інші точки зору [Миллер 1887, 38; Гаглойти 1967, 78; Kálmán 1977, 8–10], що заслуговують окремого розгляду.

На можливе ототожнення ясів, що мешкали в XII ст. у Північно-Східній Русі, з буртасами Середньої Волги вказував також І. Г. Добродомов. Підставою для цього, з одного боку, стала інформація давньоруських літописів про те, що в 1175 р. був убитий володимиро-суздальський князь Андрій Боголюбський і серед його вбивць був Амбал (Анбал) Ясин. Амбал, на думку дослідника, міг з’явитися при Володимиро-Суздальському дворі після вдалого походу Андрія Боголюбського на Волзьку Булгарію в 1164 р. З іншого боку, І. Г. Добродомов виділив серед надгробних написів волзько-камських болгар XIV ст. осетинське ім’я *Амбал* (*Анбал*), причому у двох варіантах, як це подано в різноманітних списках давньоруських літописів. Третім аргументом на користь перебування аланів-ясів на Середній Волзі І. Г. Добродомов вважає вказівку літопису, що серед убивць Андрія Боголюбського була і його дружина-болгарка, а також зауваження В. М. Татищева, що вона була також яси-

нею (аланкою). Це змусило І. Г. Добродомова зробити висновок: “Логічніше було б думати, що яси Володимиро-Суздальського князівства пов’язані з Волзькою Булгарією і ототожнюються з аланомовними буртасами, що жили на цій території” [Добродомов 1993, 130–136].

Жваві суперечки викликає походження другої дружини Андрія Боголюбського. Багато дослідників дотепер безапеляційно вважають її яскою (аланкою), посилаючись у першу чергу на примітку В. М. Татищева: “Княгиня Андреева сия была вторая, ясыня, но когда первая умерла и когда с нею он женился, того историки не показали” [Татищев 1964(а), 250]. У генеалогічному списку давньоруських князів, також поданому В. М. Татищевим, про другу дружину Андрія Боголюбського сказано: “ясыня, кажнена 1177 г.” [Татищев 1964(б), 105]. Дуже характерно, що в жодному зі списків давньоруських літописів, збережених до наших днів, відомостей про яське походження цієї жінки немає. В. М. Татищев відзначив, що інформацію про другу дружину Андрія Боголюбського він “точно из манускрипта Еропкина взял, яко обстоятельнеше, внес” [Татищев 1964(а), 250]. На жаль, даний літопис не зберігся до наших днів, і перевірити достовірність наведених відомостей уже не можливо.

Незважаючи на це, щодо походження другої дружини Андрія Боголюбського і наближеного до володимиро-суздальського двору Амбала (Анбала) Ясина робилися різноманітні припущення. Так, П. Бутков вважав, що друга дружина Андрія Боголюбського походила з кавказьких або донських ясів. Підставою для цього, на його думку, стає той факт, що син Андрія Боголюбського від другого шлюбу – Георгій (Юрій) після смерті батьків “удалися к сродникам матери на Дон, или к Кавказу, и явился на р. Сунже или Севенге, во владениях ханов Хазарии, подлежавшей к обширному Дашт-и-Кипчаку” [Бутков 1825, 327].

Тих самих поглядів продовжує дотримуватися Ю. О. Лимонов. Крім того, із другою дружиною Андрія Боголюбського – яскою дослідник пов’язує і появу Амбала Ясина при володимиро-суздальському дворі: «Жебрак осетин через декілька років перетворюється в “найближчого” слугу князя, який завидував усім його господарством. Метаморфоза, мабуть, незрозуміла, якщо не припустити якихось зв’язків княгині з цим персонажем трагедії, зв’язків родинних, національних або яких-небудь інших» [Лимонов 1987, 95]. Подібний мотив звучить і в А. П. Новосельцева, який у відповідності до традиційних понять, пов’язав походження Амбала Ясина з Північним Кавказом [Новосельцев 1968, 216].

Однак давньоруські літописи свідчать про середньоволзьке походження другої дружини Андрія Боголюбського. У Тверському літопису сказано, що вона була “Болгарка родом” [Тверская... 1863, 250]. Можна цілком погодитися з думкою Є. Г. Пчелиної, що шлюб із цією жінкою Андрій Боголюбський міг укласти після походу “на Каму в 1164 р.” [Пчелина 1963, 160–161]. Дійсно, про цей похід у 1164 (6672) р. повідомляють давньоруські літописи: “Того ж лета иде

князь великий Андрей на Болгары, а с ним брат его Ярослав, и сын Андреев Изяслав и князь Юрий Муромский...одва в мале дружине князь Болгарский утече до Великого города. Князь же великий взя их города, възратися с победою великою, видя поганья избиты, а свою дружину целу...и възратися, и повоєви землю их, и пожже, и шед взяша город их славный Брахимов в Каме, и сътвори землю их пусту" [Тверская... 1863, 235–236].

Виходячи з цієї інформації, І. Г. Добродомов висловив припущення: "*Болгаркою* дружина Андрія Боголюбського іменувалася, оскільки вона походила з Волзько-Камської Булгарії, у зв'язку з цим термін *болгарка* вказує не на її етнічну приналежність, а на територіальне і державне походження" [Добродомов 1993, 135]. Вже вказувалося на сумнівність того, що друга дружина Андрія Боголюбського могла бути яскою. Проте не викликає заперечень припущення дослідника щодо аланського походження ключника князя – Амбала (Анбала) Ясина. Аргументи І. Г. Добродомова стосовно того, що Амбал потрапив до Володимиро-Суздальського двору після походу Андрія Боголюбського на Волзьку Булгарію в 1164 р., виглядають переконливими. Може бути піддано сумніву лише припущення про те, що він походив з буртасів, традиційним місцем перебування яких були землі правобережжя Середньої Волги [Добродомов 1993, 136].

Останнє заперечення може бути підкріплене спостереженнями, зробленими А. М. Карсановим. Автор статей про східноєвропейських ясів, як й інші дослідники, вірить у яське (аланське) походження другої дружини Андрія Боголюбського і вважає, що вона вийшла заміж за володимиро-суздальського князя після його успішного походу на Волзьку Булгарію в 1164 р. Це дозволило А. М. Карсанову зробити висновок, аналогічний гіпотезі І. Г. Добродомова: "Будучи по державній приналежності з Волзької Булгарії, ця дружина князя Андрія по етнічній приналежності була ясиною (аланкою), як зазначили В. М. Татищев та П. Г. Бутков" [Карсанов 1994, 388–391]. У зв'язку з цим було зроблене припущення, що "дружина-ясиня князя Андрія й Ам(н)бал були родичі", тому що "цим пояснюється його успішна кар'єра і високе положення при володимирському дворі" [Карсанов 1994, 393]. Останній фактор може з однієї сторони пояснюватися не тільки родинними зв'язками, але й етнічною близькістю або походженням з однієї території, тобто земляцькими взаємовідносинами.

Для обґрунтування своєї гіпотези А. М. Карсанов спробував залучити археологічну і антропологічну літературу, яка б підтверджувала б перебування в середні віки на лівобережжі Середньої Волги аланів. На жаль, наведені публікації здебільшого в методологічному аспекті виглядають значно застарілими [Карсанов 1994, 392–393]. Проте дуже цікавим є звернення до монографії М. М. Герасимової, Н. М. Рудь та Л. Т. Яблонського "Антропология античного і середньовічного населення Східної Європи", де, зокрема, про середньовічне населення Волзької Булгарії сказано: "Деякі групи населення, що жили відносно відокремлено, являють собою доліхокранний вузьколиций

різко європеїдний варіант, що має аналог у Верхне-Салтівському могильнику і середньовічних могильниках Північного Кавказу". Автори дослідження появу даного фактора пояснюють таким чином: "У своєму просуванні на північ, до Поволжя, болгари могли втягнути в нього якісь групи аланського походження, що і пояснює появу довгоголового різко європеїдного населення на Волзі" [Герасимова, Рудь, Яблонский 1987, 239]. Однак виникають сумніви щодо міграції північнокавказьких аланів на лівобережжя Середньої Волги в раннє середньовіччя. Це слід пов'язувати з існуванням у XII–XIV ст. особливого могильника Бабин Бугор у Болгарах, на що також звернув увагу А. М. Карсанов.

Дослідження могильника Бабин Бугор на території Болгарського городища у Татарстані проводилося в 1947–1948 рр. (розкоп 14) О. М. Єфимовою, М. Ф. Калініним, О. П. Смирновим та О. С. Хованською. Було розкрито більше 200 поховань як домонгольського, так і золотоординського часу. Автори розкопок розглядали могильник як залишений рядовим населенням міста [Єфимова, Калинин, Смирнов 1947; Єфимова, Хованская, Калинин, Смирнов 1947; Єфимова, 1960; 1974; Яблонский 1987, 125, 140–141]. Етнічна ж приналежність жителів Бабиного Бугра була визначена Є. О. Халіковою.

За спостереженнями Є. О. Халікової, поховання на могильнику Бабин Бугор були як групові (в деяких могильних ямах знаходились кістяки чоловіків, жінок та дітей, поховані неодноразово), так і поодинокі. Для цих поховань було характерне те, що небіжчики знаходилися на лівому боці або на спині, головою на Захід, обличчям на Північ (56%), на Південь (37%) або догори. Руки небіжчиків, дві (36%) або одна (25%), були складені на грудях або у верхній частині живота. У деяких могильних ямах були зафіксовані залишки дерев'яних домовин, але не знайдено жодного цвяха. Є. О. Халікова відзначає існування двох рядів поховань, при тому, що одні могильні ями перекривали інші. Це може свідчити про досить тривале функціонування могильника. Як вважає Є. О. Халікова, це кладовище виникло у XII ст. на місці невеликого болгарського селища X–XI ст. і продовжувало існувати протягом XIII–XIV ст. Для могильника Бабин Бугор були характерні риси, які виділяють цей некрополь з решти середньовічних цвинтарів Волзької Булгарії. Насамперед треба зазначити, що у семи випадках було зафіксовано присутність кам'яних конструкцій всередині могильних ям: уздовж стін та на дні могил, іноді над кістяками були розташовані великі та малі плити із піщаника. Ця риса, на думку Є. О. Халікової, знаходить прямі аналогії на синхронних християнських могильниках Верхнього Прикубання на Північному Кавказі та у Білій Вежі на Дону. Аналогії з Північним Кавказом мають також впускні поховання у сімейні усипальниці, що іноді зустрічаються на Бабиному Бугрі. Інвентар з цього могильника має певні відповідності на Північному Кавказі. Це стосується насамперед сережок зі вставками із сердоліку [Халікова 1978, 205–211].

Дані антропології також не суперечать запропонованій версії. Т. О. Трофімова відзначила вражаючу схожість краніологічних серій з Бабиного Бугра

з антропологічними матеріалами з Верхньосалтівського катакомбного могильника хозарських часів на Сіверському Дінці, а також відому близькість з черепами так званого понтійського типу із курганных могильників Північного Кавказу [Трофимова 1956, 97–98]. До цього слід додати спостереження В. П. Алексеєва, який відзначив, що у передмонгольський період на Північному Кавказі набули поширення два антропологічних типи: масивний брахікранний і грацильний доліхокранний. Останній за всіма показниками був наближений до верхньосалтівського і поширений на заході Північного Кавказу у Прикубанні [Алексеев 1993, 281]. Виходячи з того, що на Бабиному Бугрі антропологічний тип, особливості поховального обряду та інвентар знаходять прямі аналогії на християнських могильниках Північнокавказької Аланії, С. О. Халікова зробила висновок, що даний некрополь Волзької Булгарії був залишений аланами, які переселилися з Кавказу у XII ст. [Халикова 1978, 210]. Цілком можливо, що це була торговельна колонія аланів, що виникла внаслідок економічного та політичного піднесення Північнокавказької Аланії в X–XII ст.

У даному випадку досить проблематично визначити, яких асів мав на увазі Рашид ад-Дін, розповідаючи про повстання в тилу монгольських військ у 1236–1237 рр. – з лівобережжя Середньої Волги чи з правого берега. Проте розповідь перського історика про розправу монголів над асами, які виявили непокору, дозволяє викреслити з їх числа аланів власне Волзької Булгарії, тому що християнський могильник Бабин Бугор продовжував функціонувати у XIII–XIV ст. і місцеве аланське населення не могло бути великим. Що стосується частини бургасів правобережжя Середньої Волги, то існує більше підстав вбачати в них асів, очолюваних еміром Качир-укуле. Каральні заходи монголів не змогли б знищити усіх представників цього досить численного народу – бургаси згадуються до XVII ст. як сусіди болгар та мордви. У даному випадку мова може йти про одне з племен бургасів, що взяло участь в антимонгольському повстанні, очоленому кипчацьким еміром Бачманом. Нездаремно перські історики поруч із Волзькою Булгарією та Руссю згадують країну *Ас* – аланське населення одного міста або окреме плем'я не могли б бути згадані поруч з великими країнами.

ЛІТЕРАТУРА

Алексеев В. П. Результаты исследований палеоантропологического материала из могильника у северного Зеленчукского храма // Кузнецов В. А. *Нижний Архыз в X–XIII вв.* Ставрополь, 1993.

Алихова А. Е. Из истории мордвы конца I-го – начала II-го тыс. н.э. // *Из древней и средневековой истории мордовского народа.* Саранск, 1959.

Алихова А. Е. Средне-двинская мордва // *Материальная культура средне-двинской мордвы VIII–XI вв.* Саранск, 1969.

- Артамонов М. И. История хазар. Ленинград, 1962.*
- Афанасьев Г. Е. Этническая территория буртасов во второй половине VIII – начале X вв. // Советская этнография, 1984, №4.*
- Бутков П. О браках князей Русских с Грузинками и Ясынями в XII веке // Северный архив, 1825, №4.*
- Бушаков В. Етноіми Бодрак і Буртас. До питання про історичну долю буртасів // Східний світ, 1995 (№2)–1996 (№1), №6–7.*
- Вернадский Г. В. Монголы и Русь. Тверь–Москва, 1997.*
- Вихляев В. И. Культурные связи сурско-цининской мордвы с аланскими племенами Северного Кавказа и Дона во второй половине I тыс. н. э. // Материалы по археологии и этнографии Мордовии. Саранск, 1974.*
- Вихляев В. И. Мордовские племена эпохи разложения первобытно-общинного строя и их соседи // Этнокультурные связи мордвы (Доктябрьский период). Саранск, 1988.*
- Гаглойти Ю. С. Аланы и вопросы этногенеза осетин. Тбилиси, 1966.*
- Гаглойти Ю. С. Этногенез осетин по данным письменных источников // Происхождение осетинского народа. Орджоникидзе, 1967.*
- Герасимова М. М., Рудь Н. М., Яблонский Л. Т. Антропология античного и средневекового населения Восточной Европы. Москва, 1987.*
- Голб Н., Прицак О. Хазарско-еврейские документы X века. Москва–Иерусалим, 1997.*
- Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Золотая Орда и ее падение. Москва–Ленинград, 1950.*
- Джисоев М. К. Алания в XIII–XIV вв.: Автореф. ...канд. ист. наук. Москва, 1982.*
- Добродомов И. Г. О некоторых гиппологизмах и созвучных словах (Из аланского пласта иранских заимствований чувашского языка) // Труды НИИ языка, истории и экономики при Совмине Чувашской АССР. Вып. 97. Чебоксары, 1980.*
- Добродомов И. Г. Об одном алано-буртасском имени в эпитафиях волжских булгар XIV века // Ономастика и эпиграфика средневековой Восточной Европы и Византии. Москва, 1993.*
- Ефимова А. М., Калинин Н. Ф., Смирнов А. П. Раскопки городища Великие Болгары в 1945 г. // Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР. Вып. 17. Москва, 1947.*
- Ефимова А. М., Хованская О. С., Калинин Н. Ф., Смирнов А. П. Раскопки развалин Великих Болгар в 1946 г. // Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР. Вып. 17. Москва, 1947.*
- Ефимова А. М. Могильник на Бабьем Бугре городища Болгары // Материалы и исследования по археологии СССР. №80. Москва, 1960.*

Ефимова А. М. Кладбище на окраине посада города Болгара // *Города Поволжья в средние века*. Москва, 1974.

Карсанов А. Н. Ясыня из Волжской Болгарии // *Герменевтика древнерусской литературы*. Сб. 6. Ч. II. Москва, 1994.

Клима Л. Поволжские финно-угры в письменных источниках I–II тыс. н. э. // *Советское финно-угроведение*, 1989, №1.

Козин С. А. Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. Юань-чао-би-ши. Т. I. Москва–Ленинград, 1941.

Коковцов П. К. Еврейско-хазарская переписка в X в. Ленинград, 1932.

Кузнецов В. А. Аланские племена Северного Кавказа // *Материалы и исследования по археологии СССР*. №106. Москва, 1962.

Лаврентьевская летопись // *Полное собрание русских летописей*. Т. I. Санкт-Петербург, 1846.

Лимонов Ю. А. Владимиро-Суздальская Русь. Очерки социально-политической истории. Ленинград, 1987.

Лыткин В. И. Пермско-иранские языковые контакты // *Вопросы языкознания*, 1975, №3.

Миллер В. Ф. Осетинские этюды. Т. III. Москва, 1887.

Минорский В. Ф. История Ширвана и Дербента X–XI вв. Москва, 1963.

Новосельцев А. П. Русь и государства Кавказа // *Пашуто В. Т.* Внешняя политика Древней Руси. Москва, 1968.

Плетнева С. А. Рецензия на книгу: Артамонов М. И. История хазар. Л.: Изд-во ГЭ, 1962 // *Советская археология*, 1963, №3.

Плетнева С. А. Половцы. Москва, 1990.

Полесских М. Р. Боевое оружие и снаряжение из могильников Армиевского типа // *Советская археология*, 1968, №1.

Пчелина Е. Г. Упоминания о ясах в русских летописях // *Материалы и исследования по археологии СССР*. №114. Москва, 1963.

Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Т. II. Москва–Ленинград, 1960.

Рашид ад-Дин. Джамий ат-Таварих. Критический текст. Т. II. Ч. I. Москва, 1980.

Рашид ад-Дин. Джамий ат-Таварих. Тарих-и мугул. Тегран.

Татищев В. Н. История Российская. Т. III. Москва–Ленинград, 1964(а).

Татищев В. Н. История Российская. Т. IV. Москва–Ленинград, 1964(б).

Тверская летопись // *Полное собрание русских летописей*. Т. XV. Санкт-Петербург, 1863.

Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. II. Москва–Ленинград, 1941.

Толочко П. П. Древняя Русь. Киев, 1987.

Трофимова Т. А. Антропологический состав населения г. Болгара в X–XV вв. // *Антропологический сборник*. Вып. 1. (Труды Института этнографии АН СССР. Новая серия. Т. XXXIII). Москва, 1956.

Феннел Дж. Кризис средневековой Руси. 1200–1304. Москва, 1989.

Халикова Е. А. О могильнике “Бабий Бугор” в Болгарах // *Вопросы древней и средневековой археологии Восточной Европы*. Москва, 1978.

Яблонский Л. Т. Некрополи Болгара // *Город Болгар. Очерки истории и культуры*. Москва, 1987.

Constantinus Porphyrogenitus. De ceremoniis aulae Byzantinae. L. II. Воннае, 1829.

Kálman R. A jaszok eredete es nyelve. Keöskemet, 1977.

Lewicki T. Ze studiow nad źródłami arabskimi Cześć Siedriby i pochodzenie Burtasów // *Slawa Antiqua*. 1965, №12.

Pritsak O. The Khazar Kingdoms conversion to Judaism // *Harvard Ukrainian studies*. Vol. II, 1978, №3.

Pritsak O. The Polovcians and Rus’ // *Archivum Eurasiae Medii Aevi*. Vol. II, 1982.

Pulleyblank E. G. The Consonantal System of Old Chinese. Part II. // *Asia Major*. Vol. 9, 1963, No 2.

Steingass F. A comprehensive Persian-English dictionary. Beirut, 1998.

